

Лариса Орехова

СВОЄРІДНІСТЬ ПРОСВІТНИЦЬКО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ Х.Д. АЛЧЕВСЬКОЇ

У статті досліджується просвітницько-педагогічна діяльність Х. Д. Алчевської, її своєрідність. Аналізуються умови формування її власної системи світогляду, що дали їй змогу реалізуватися у творчому плані повною мірою. Розглядаються види діяльності, такі, як: художньо-сценічна, педагогічна, громадська, публіцистична, сімейно-виховна, – через які вона донесла культуру і національні освітні ідеї до народу.

Ключові слова: громадсько-освітня діяльність, недільні школи, педагогічні щоденники, українська ідея.

Історія нашої країни середини ХІХ сторіччя насичена доленосними суспільно-політичними подіями та змінами у соціокультурній сфері суспільного життя. Це падіння кріпацтва, розвиток буржуазно-демократичного та народницького руху, розквіт науки та культури, літератури та живопису, музики і театру. На фоні соціально-економічних і політичних змін остаточно формується такий соціальний феномен, як українська інтелігенція, яка стає провідною рушійною силою національного відродження другої половини ХІХ століття. То був період найвищого прояву широкої, різноманітної й корисної, інтенсивної та легальної праці української інтелігенції на користь України та її народу. З метою запровадження елементарних і загальноосвітніх знань, що сприяли б адаптації слухачів до умов суспільства, ще в 30–40-х рр. ХІХ ст. у різних регіонах України організовувалися гуртки читань для народу, короткочасні курси запровадження елементарних знань, народні лекторії для поширення грамотності серед дорослих. У народних гуртках читалися лекції з історії України, анатомії, охорони здоров'я, теорії та історії вітчизняної і зарубіжної педагогіки. У 1842 р. при Міністерстві народної освіти було створено комісію з розробки положень організації та проведення народних читань [3, с. 17].

Під впливом саме цих умов і відбувалося формування поглядів Христини Данилівни Алчевської – видатного українського педагога-просвітителя, одного з найяскравіших представників української інтелігенції того часу, що увібрала в себе кращі її якості. Її діяльність увійшла золотою сторінкою в історію вітчизняної педагогіки. Незвичайна жінка, яка була талановитим педагогом, просвітителькою, громадським діячем та публіцистом. Її ім'я було відомо далеко за межами Батьківщини. Передусім, його пов'язували з відкриттям Харківської недільної школи, що

була однією з перших в Україні.

В історико-педагогічній, періодичній та публіцистичній літературі внесок Х. Д. Алчевської у розвиток національної педагогіки було широко розкрито, проаналізовано та високо оцінено відомими педагогами та громадськими діячами як того часу, так і сучасності. Серед них Я. В. Абрамов, В. П. Вахтеров, Г. І. Успенський, Л. М. Толстой, І. С. Тургенев, Ф. М. Достоєвський, М. О. Корф, М. М. Бекетов, С. І. Миропольський, М. І. Павлик, І. Я. Франко, Д. І. Багалій, Н. Я. Фридьєва, О. Р. Мазуркевич, Є. О. Вахтерова, М. І. Мухін, О. А. Жукова та ін.

Метою нашого дослідження виступає аналіз педагогічної спадщини Х. Д. Алчевської як просвітителя, носія і пропагандиста освітніх національних ідей українського народу.

Христина Данилівна Алчевська була прогресивною діячкою народної освіти, організатором і керівником недільних шкіл, видатним педагогом свого часу. Народилася Христина Данилівна у 1841 році у місті Борзна, що на Чернігівщині, в сім'ї викладача місцевого училища та випускниці Смольного інституту. У дитинстві та юності Христина багато читає, пише вірші, відвідує молодіжні гуртки, зокрема «малоруські», де багато дискутували, говорили про народ, про те, що можна зробити для народу; бере участь у самодіяльних театральних виставах [9, с. 98].

Христина Алчевська ще в ранньому дитинстві не лише бачила, а й усвідомила щирим дитячим серцем глибоку несправедливість по відношенню до простого люду, соціальну нерівність, а тому пройнялась ще з юнацьких років духом народної боротьби. У щоденнику вона пише «...На очах у нас, дітей, відбувалися жахливі сцени. Пригадую, як зараз, екзекуції, які чинив наш батько над нещасними дівчатами, кріпачками моєї матері» [1, с. 9]. Вчинки батька та його ставлення до простих людей не могли викликати ні поваги, ні любові дівчинки. Тому у своїх спогадах Христина Данилівна зізнається, що вона ніколи не любила свого батька. Ще однією з причин нелюбові до батька було й те, що він заборонив дівчинці вчитися, і взагалі був категорично налаштований проти навчання жінок. Разом з тим велике бажання та надзвичайна обдарованість допомогли маленькій Христині самотужки навчитися грамоти.

Завдяки постійній самоосвіті вона мала глибокі і ґрунтовні знання з багатьох дисциплін, чудово знала вітчизняну й зарубіжну літературу, і хоча і була самоучкою, тому що батько був проти навчання грамоти жінок, у тому числі і рідної доньки, виділялася рідкісною начитаністю. Таким чином, усю несправедливість, пов'язану з позбавленням жінок права на освіту, Х. Д. Алчевська відчула повною мірою у власному житті. Це вплинуло на формування мети «усього життя» та творчого подвижницького шляху педагога – навчити якомога більше жінок грамоти. «Мені здавалося завжди, – писала вона у 1912 році, – що чоловіки набагато щасливі у цьому сенсі. Щодо жінок, то забобони проти їх навчання жили

повсюди, починаючи з бідної хатини і закінчуючи палацами» [10, с. 7]. Цей факт дає підстави віднести Х. Д. Алчевську до одного з провідних ідеологів українського жіночого просвітницького руху. На думку Л. Костенко Алчевська в історії української педагогічної думки виступає фундатором та яскравим виразником ідей «феміністичної ідеології». При цьому вона зазначала, що «феміністична ідеологія в українській інтерпретації досить часто поєднувалася з ідеєю національного відродження, була тісно пов'язана з пошуком шляхів вирішення соціальних питань, і не тільки тих, що стосувалися безпосередньо жінок» [5, с. 84].

Своїх стосунків у повсякденному житті з людьми різних соціальних верств, у тому числі найбідніших, Христина Данилівна не приховувала, а навпаки, прагнула до спілкування. Щира любов і співчуття до простих людей дедалі ставали міцнішими. Водночас вона вперше пробує свої сили як педагог – навчає грамоті сільських дітей.

З дитинства Х. Д. Алчевській був притаманний дух патріотизму. Велике враження на неї справили розповіді про давні подвиги її діда – героя Вітчизняної війни 1812 року – генерала Вуїча. Не випадково Кримська війна 1853–1856 рр. викликала в її дитячому серці глибокі почуття та переживання. Про це навіть повідомляла столична газета: «Ми одержали лист із Курська (від 15 березня 1854 р.) з віршами дванадцятирічної дівчинки Христини Журавльової (Алчевської), в ньому яскраво сяяло російське почуття патріотизму і народна войовничість...» [6, с. 10].

Під час російсько-турецької війни, пише у своєму дослідженні Н. Я Фридьєва, – у Харкові було дуже багато поранених, що розміщалися у лікарнях та у спеціально організованих госпіталях. Перед Х. Д. Алчевською постає питання, де її допомога потрібна більше і де вона буде кориснішою: біля інтелігентних хворих – офіцерів, чи біля солдатів. І, звичайно, Х. Д. Алчевська там, де більше страждань, де нужда і горе. У солдатських шпиталях вона має ще одну нагоду глибше пізнати народне життя. Х. Д. Алчевська всіляко допомагає простим солдатам: організовує листування поранених з сім'ями на власну адресу; читає листи пораненим; надсилає листи від поранених їхнім рідним. «Я... більше люблю простий народ, – писала Х. Д. Алчевська, – мене більше тягне до нього, ніж до «панічів» [1, с. 43].

Втрата матері болісно відбилася на долі шістнадцятирічної Христини. Лише захоплення читанням полегшувало її горе. З часом саме читання прогресивної літератури привело дівчину до лав радикально налаштованої молоді, у гурток, де вивчалася заборонена література, велися небезпечні розмови про народ, про високе покликання працювати і жити для народу. Недаремними, а повнокровними та цікавими виявилися ці роки в житті Христини Алчевської. Вона увібрала в себе думки і почуття епохи

60-х років. Це були чесні думки і добрі почуття, що спрямовувалися до народу. Усе це суттєво впливало на формування суспільно-політичних поглядів Христини Данилівни.

Відвідування театру також стало невід'ємним компонентом системи морально-етичного виховання в сім'ї батьків Х. Д. Алчевської. Театр справляв на неї глибоке незабутнє враження.

Завдяки своїй наполегливості й завзятості в оволодінні грамотою і залученню до національної і світової культури у Христини Данилівни в юнацькому віці виявився неабиякий сценічний і літературний талант. Про її сценічне обдарування писали в газетах і пророкували дівчині блискуче акторське майбуття. Однак батько Х. Д. Алчевської чинив опір подальшому розвитку сценічного таланту доньки й не відпустив її навчатися. А втім, Христина Данилівна і сама бачила своє майбутнє на іншому поприщі. Пізніше у своєму щоденнику вона напише: «У дні юності знавці визнавали у мені великий драматичний талант. Якщо це дійсно вірно, то я горда і щаслива, що віддала його не дозвільному, ситому натовпу, а мужицькій хатині, в якій під час мого читання «Грози» Островського чулися гучні ридання» [1, с. 84].

Усе свідоме життя Х. Д. Алчевської, її багатогранна громадсько-освітня й педагогічна діяльність були пов'язані із образом великого поета України, революціонера-демократа Т. Г. Шевченка. У ранній юності, пройнявшись почуттям глибокої поваги й безмежної любові до Т. Г. Шевченка, Х. Д. Алчевська пронесла його крізь усе життя. Про захоплення Христини Данилівни творами великого Кобзаря, про любов до народного поета, зокрема, свідчить її лист до відомого українського письменника, палкого прихильника дружби російського й українського народів М. І. Павлика: «Юна, запальна... я так декламувала «Наймичку», «Катерину», «Тополю» та інші... твори нашого геніального поета, що не було слухача, починаючи від хати й кінчаючи панськими хоромами, в яких я не викликала б сліз...» [7, с. 4].

Особливого впливу на погляди Алчевської спричинило спілкування з відомими прогресивними діячами та письменниками того часу, діяльність яких були взірцем високої культури. Умови формування власної системи світогляду Христини Данилівни дали змогу їй реалізуватися у творчому плані повною мірою. І, як результат, уже крізь призму сформованої цілісної системи поглядів, нести культуру та національні освітні ідеї до народу через такі види діяльності, як: художньо-сценічну; педагогічну; громадську; публіцистичну; сімейно-виховну.

Нелегке дитинство, неможливість здобути освіту через гендерні причини визначили майбутню мету життя Христини – «навчити як можна більше жінок грамоти». Зближення Х. Д. Алчевської з народом продовжується в юності, коли вона стає активною діячкою суспільного життя. «Я вся палала бажанням зануритися у суспільну діяльність і

зробити у житті щось велике, добре», – пише вона у щоденнику.

У 1862 році Х. Д. Алчевська стає членом харківського гуртка «Громада», яким керує її чоловік О. К. Алчевський. «Громади» – це організації української ліберальної буржуазно-поміщицької інтелігенції, що набули поширення у 60–90-х роках ХІХ століття у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові та інших містах України. «Громадівці» вели як легальну, так і нелегальну роботу в сфері культури: організовували недільні школи, видавали дозволену та заборонену літературу українською мовою, збирали матеріали з етнографії та фольклору. Царський уряд звинуватив їх у «сепаратизмі». Тому у 1876 році діяльність «Громад» була заборонена. Деякі члени «Громади» на чолі з М. П. Драгомановим емігрували за кордон. Значна частина «громадівців» стояла на націоналістичних позиціях. Але в середовищі «громадівців» були представники і радикально-демократичної молоді, яка вела боротьбу з вузьким націоналізмом. Вона не припиняла шукати заняття «до душі», і через своє прагнення робити людям добро «безкорисливо і безвідплатно» звернулася до викладацької і суспільної діяльності у недільних школах, розповсюдження яких припало на кінець 50-х років ХІХ століття.

Разом із чоловіком занурились у громадівську діяльність, Христина Данилівна заснувала у 1862 році жіночу нелегальну недільну школу у Харкові, яка легалізувалася (за умов російської мови викладання і отримання Алчевською диплому із правом викладання) лише у 1870 році. Беззмінним керівником цієї школи понад 60 років була Х. Д. Алчевська. Школа набула слави і стала визнаним організаційно-методичним центром недільних шкіл не тільки України, а й усієї Росії. До неї за досвідом приїжджали з найвіддаленіших губерній Росії та країн Європи. Харківська школа впродовж кількох десятиліть була своєрідним методичним центром для аналогічних закладів Росії. Привертаючи увагу громадськості до проблем освіти народу, Алчевська об'єднала навколо себе прогресивних вчених, письменників, діячів культури. У практичній педагогічній діяльності, продовжуючи ідеї К. Д. Ушинського, вона намагалася спиратися на народну педагогіку, вважала її невід'ємною частиною світової і національної культури. Була впевнена, що тільки освіта допоможе народу прозріти, виховати в собі прекрасні людські якості. Внаслідок русифікаторської політики царського уряду Х. Д. Алчевська не могла навчати дітей українською мовою, але вона рішуче виступала за природне право українського народу розвивати національну культуру, за навчання в школах українською мовою.

Велике виховне значення Х. Д. Алчевська надавала шкільним святам, які влаштовувались на честь видатних письменників. Лекція про життя і діяльність письменника супроводжувалася читанням уривків з його творів, хоромим співом, виступом запрошених співаків і музикантів. Ці вечори давали можливість Х. Д. Алчевській вийти далеко за рамки

шкільних програм, знайомити учнів з творчістю письменників – революційних демократів та прищеплювати любов до їх творчості. Так, наприклад, шкільний вечір, присвячений 50-річчю з дня смерті Т. Г. Шевченка, проходив після великого вечора, організованого в міському театрі. Х. Д. Алчевська пише: «Чарівливість цього свята сильніше діяла на душу і вище піднімала настрої. Оратор був той же, але перед ним була не нарядна аудиторія, а жінки, дівчата і підлітки з народу, з того самого народу, з якого вийшов геніальний поет» [1, с. 214].

Потяг учнів до недільної школи пояснювався тим, що в ній панувала добра, дружня атмосфера, так не схожа на формальні стосунки у казенній школі. Школа Х. Д. Алчевської вносила у життя своїх вихованців світле, радісне почуття. Тут вони почували себе людьми, за якими визнавалися права вільної та гідної особистості. Це підтверджує, що провідними принципами її вчення про виховання і освіти молоді, а також дорослих, є принцип народності, демократизму та гуманізму.

Роботу навчального закладу регламентував «Устав попечительського комітета Харьковской женской воскресной школы». У 1896 році школа переїхала у власне приміщення, побудоване на кошти О. К. Алчевського. Харківська жіноча недільна школа давала приклад діяльності для подібних закладів: щотижня збиралися педагогічні збори, де вирішувалися нагальні шкільні питання, обговорювалися прийоми, форми і методи викладання, педагогічні інновації. Серед останніх, запроваджених самою Христиною Данилівною, – педагогічні щоденники, які стали цінним джерелом для сучасних дослідників, «Программы по всем предметам обучения в воскресной школе для взрослых и малолетних учащихся» 1885 р. У своїх щоденниках Христина Данилівна, будучи блискучим публіцистом, яскраво і емоційно описує події, зустрічі, які справили на неї враження і які пов'язані з організацією жіночих недільних шкіл у другій половині XIX – на початку XX століття. Щоденники Х. Д. Алчевської – безцінне джерело для пізнання минулих подій, розуміння її духовного світу, прагнень, сумнівів та почуттів. Але вони не є єдиним творінням її публіцистичної обдарованості. Основні просвітницько-педагогічні ідеї Христина Данилівна виклала у мемуарах «Прожите й передумане», чисельних методичних статтях, дидактичних оповіданнях.

Результатом навчально-методичної співпраці вчителів Харківської приватної жіночої та інших недільних шкіл, а також великої групи науковців, став вихід у світ друком «Книга дорослих» – перший в історії вітчизняної народної освіти посібник для читання, складений з урахуванням специфіки навчання дорослих [9, с. 100]. Протягом кількох років Х. Д. Алчевська і педагогічний колектив Харківської жіночої недільної школи з'ясовували, чи розуміє читач сутність прочитаного, як засвоїли зміст творів, чи сподобалась книжка у цілому. Бесіди велися за спеціально підготовленими запитаннями. Відповіді й переказ усього змісту

записувалися дослівно. Було зібрано понад 1500 матеріалів і відгуків на твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя, Марка Вовчка, І. Тургенєва, Ф. Достоєвського та ін. Підсумком цієї копіткої роботи Христини Данилівни та її вчителів-сподвижників став анотований методико-бібліографічний покажчик книжок у трьох томах для народного й дитячого читання «Що читати народові?» (1884–1906). У третьому томі було вміщено цінний розділ «Видання дня народу українською мовою». Серед рекомендованої української класики – твори Т. Шевченка, І. Котляревського, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, П. Куліша, Ю. Федьковича, М. Коцюбинського, В. Стефаніка, Лесі Українки та інших видатних українських поетів та письменників. Появу такої книжки вважали «надзвичайним явищем», а саме видання – «розумною книгою». Свої багаторічні спостереження Х. Д. Алчевська підсумувала у передмові до третього тому. Вона писала: «Особливої літератури читачі з народу не потребують, вони тонко розуміють і цінують все велике, прекрасне, талановите у нашій загальній літературі». У цих словах міститься глибока віра й повага педагога до свого народу, відстоювання демократичних принципів народної освіти. Книга «Що читати народові?» переконливо спростовувала твердження буржуазно-поміщицьких ідеологів про те, що простим селянам недоступні твори великих поетів і письменників.

«Книга взрослых» із художніми творами, науково-популярним і фольклорним матеріалом, призначена для учнів, які закінчили букварний період. Алчевська також розробила метод вивчення читацьких інтересів, створила шкільну бібліотеку і спеціальні правила користування нею; в результаті за її сприянням було укладено покажчик книжок «Что читать народу?» у трьох томах, високо оцінений українськими і російськими письменниками. Значну частину своєї подвижницької енергії Х. Д. Алчевська присвятила пропаганді художньої літератури і книжці взагалі. Чудовий знавець вітчизняної і зарубіжної класики, людина тонкого естетичного смаку, до того ж обдарована літературними здібностями, вона свого часу вела жваве листування з Л. М. Толстим, С. І. Тургенєвим, Ф. М. Достоєвським, Г. І. Успенським, М. І. Павликом, І. Я. Франком та іншими прогресивними діячами тогочасності. Родину Алчевських часто відвідували відомі громадські діячі того часу, літератори, кращі представники інтелігенції Харкова: Г. Хоткевич, О. Олесь, М. Обачний, Г. Григоренко, П. Куліш, М. Вороний, Б. Грінченко та ін. Про це красномовно написала Христя Алчевська-молодша в одному з листів до Ольги Кобилянської: «Все сприяло мені розвинути дуже широко свої більш-менш демократичні ідеали, і моя мати, що присвячує всі свої сили народові, і мій небіжчик батько осягли освіти самостійно; вони завжди мали на життя світлі погляди» [2, с. 441].

Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. дала Х. Д. Алчевській можливість знайти ще один шлях зближення з простим народом, надати

йому допомогу – працювати в лікарнях, де знаходилися поранені солдати. Спілкування з ними все більше укріплювало її віру, характерну для демократичної інтелігенції тієї пори, у «відважний, великодушний, самовідданий народ», з яким Христина Данилівна зв'язувала майбуття держави.

У 1879 році відкрила ще й однокласну земську школу в селі Олексіївка Катеринославської губернії, де у 1887–1893 рр. учителював Борис Грінченко. Х. Д. Алчевська впорядкувала спеціальні «Каталоги книг» для шкіл цього профілю, а також «Програми викладання у недільних школах».

З метою популяризації досвіду недільних шкіл, ефективних методів навчання, програм викладання Х. Д. Алчевська налагодила справу популяризації ідеї недільних шкіл шляхом організації виставок у Росії і демонстрації матеріалів на зарубіжних форумах. Вона здобула визнання на Міжнародному конгресі приватної ініціативи у справі народної освіти (Франція, 1889), її обрали віце-президентом Міжнародної ліги освіти, багато освітніх товариств обрали її своїм почесним членом.

Христина Данилівна надавала величезного значення освіті народу, присвятивши все своє життя йому, вважаючи це своїм покликанням, вірячи в те, що саме так вона зможе принести найбільшу користь. За ініціативою Х. Д. Алчевської в журналі «Русская школа» почала публікуватися рубрика «Хроніка недільних шкіл», матеріали якої вона сама редагувала. Привертаючи увагу громадськості до проблем освіти народу, Алчевська зуміла об'єднати навколо себе та залучити до справи освіти народу багато інтелігентних сил – прогресивних науковців, письменників, діячів культури. «Алчевська була не тільки піонером нового методу навчання дорослих, але й ефективно прищеплювала народну культуру у місті, щоб селяни, які переїжджали до нього, краще пристосовувались до міського життя», – писала у своїй статті М. Богачевська-Хом'як, відома дослідниця жіночого українського руху, професор Гарвардського університету й віце-президент Союзу Українок Америки, даючи оцінку діяльності Х. Д. Алчевської [8, с. 8].

Підсумовуючи, можна сказати, що Х. Д. Алчевській притаманні високо розвинута політична культура і демократичні погляди. Вона не була прихильницею жодного з політичних рухів. Сучасники Христини Данилівни характеризують її як аполітичного педагога, що робила свою справу. Христина Данилівна Алчевська жила і творила у часи, які збігалися з розквітом вітчизняних національно-культурних традицій. Представники демократичної культурної громадськості намагалися використати будь-яку можливість для залучення населення до надбань вітчизняної культури, історії, етнографії, літератури, мови, до розуміння національного українського питання. Х. Д. Алчевська, як представник прогресивної української інтелігенції, несла культуру та національні

освітні ідеї народу через різноманітну творчу діяльність. Її доробок сприяв формуванню культурної спадщини нашої держави та українського народу. Перспективу дослідження вбачаємо у вивченні історичного досвіду і педагогічно-просвітницької діяльності інших видатних людей цього часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания / Х. Д. Алчевська. – М. : Тип. Т-ва Сытина, 1912. – 466 с.
2. Алчевська Х. Д. Тогочасне й наше (Листування і бібліографія) / Х. Д. Алчевська. – Х. : Вид. «Надія», 1911. – 20 с.
3. Вовк Л. П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні: (Етапи і особливості) / Л. П. Вовк. – К. : Між. фін. агенція, 1997. – 179 с.
4. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХХ ст. / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1993. – 172 с.
5. Костенко Л. Українське жіноцтво: Драматична історія й непросте сьогодення 90-х років / Передирій В. А., Сидоренко Н. М., Старченко Т. В. // Жіноча доля на тлі доби: (Літопис жіночого руху у світлі українських видань). – К. : Дослід. центр історії української преси, 1999. – С. 76–91.
6. Мазуркевич О. Р. Визначні українські педагоги – народні просвітителі [Х. Д. Алчевська та її сподвижники] / О. Р. Мазуркевич. – К. : Знання, 1963. – 79 с.
7. Мухін М. І. Т. Г. Шевченко в педагогічній практиці Х. Д. Алчевської / М. І. Мухін // Українська мова і література в школі. – 1982. – № 3. – С. 3–7.
8. Слабошпицький М. Алчевські / М. Слабошпицький // Дивослово. – 2003. – № 3. – С. 7–10.
9. Українки в історії / за заг. ред. В. Борисенко. – К. : Либідь, 2004. – 328 с. : іл.
10. Фридьєва Н. Я. Жизнь для просвещения народа / Н. Я. Фридьєва. – М. : Всесоюзная книжная палата, 1963. – 101 с.